

վեստ Բագրատունեան տոհմին, որագրած է հին եւ ճշմարիտ աւանդութիւնը եւ աւանդած է Մամիկոնեանները, որոնց փառքը կ'ստուերածէր իրենց մրցորդները: Անհրաժեշտ չէ հետեւաբար ենթադրել թէ այս հապաւ՝ Մամիկոնեան ձգտումը Ե իրապէս մատնանիշ կ'ընէ այդ տոհմին նուագումը Տրդ դարուն: Անիկա հետեւանքն է՝ ասկէ դատ՝ Մովսէսի գրքին զխաւոր նպատակին, որ է՝ իր պաշտպաններուն ընտանիքը հայ պատմութեան առաջին կարգին վրայ դնել:

Իսոյց, յամենայն դէպս, ինծի այնպէս կը թուի թէ սխալ մեթոտ մըն է մէկ շարժառիթը առնելը և միւսները զանց ընելը: Երեք ձգտումներուն բաղադրութիւնն է որ իր նկարագրելը կուտայ Մովսէսի գործին: Աղոնից թուականագրութիւնը սխալ մըն է՝ մեկնաբանութեան իր կղզիացեալ մեթոտին պատճառով: Հեղինատիրութիւնը կարելի չէր Բագրատունի պալատականի մը համար՝ Աշոտին առաջ. որովհետեւ Բագրատունիները իրենց ցարէ շահած էին միմիայն իրենց արարածէր քաղաքականութեանը համար, որուն անխուսափելի հետեւութիւնն էր բիւզանդացիներուն դէմ թշնամական կեցուածք մը: Աշոտի օրով է որ Հայաստան առաջին անգամ վերագործաւ գէպի հեղինատէր քաղաքականութիւն մը (էջ 92): Մովսէս պիտի չկարենար գրել իբրեւ բարեկամ Յունաց, եթէ ապրած ըլլար Տրդ դարու վերջերը, ինչպէս Աղոնց կը հասկընայ: Հայ իշխաններուն մէջ Բիւզանդիոնի իրական բարեկամներն էին Մամիկոնեանները, ինչպէս Աղոնց ինքնին չեւտելով կը բացատրէ (էջ 93-100), առանց նկատելու սակայն որ այդ փաստը իր վարկածին ներհակ է որ կը հաստատէ:

Աղոնց իմ վարկածն բոլոր միջին և ցարդ յառաջ բերուածներուն մէջ ամենէն յանգուզը կը նկատէ (էջ 97): Ես անոր մէջ ոչ մէկ յանդգնութիւն չեմ գտներ: Շատ քննադատներ այսօր կը հաւանին որ Մովսէս գրած ըլլալ ընդմէջ 700-900, և անոնց ամենէն ձեռնհասներէն երեքը Մովսէսի թուականը կը դնեն նոյն այն ժամանակին մէջ, ինչպէս ես ըրած եմ (տես իմ յետ գրութիւնս): Աղոնց ինքն ալ նոյնպէս կը մտածէր երբ իր վերջին յօդուածը կը գրէր Ժորժ Խաղբոյն շուրջը (Byzantin, Թ. 1934, էջ 251): Այն ատեն, ինքն ալ կը յանդգ-

նէր թելագրել թէ Մովսէս իր գործը պիտի կրնար գրած ըլլալ Փոտի խորագումների ժամանակէն յետոյ: Հիմակ կը թուի փոխած ըլլալ իր միտքը, առանց որ և է ակնարկուելուն ընելու իր նախկին կարծիքին(*):

ՅՐԱՆԱԳԻՄ

ՀէՆՍ ԼէՎԻ

Ք.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՎԵՐԱԲԵՐՄԱՄԸ

Պ. ԼԷՎԻԻ ՆՕԹԻՆ ՄԱՍԻՆ

Պ. ԼէՎԻ, վերի յօդուածին մէջ հրաժարելով հանդերձ խորենացւոյ պատմութեան թուականը Վասիլ Ա. ի թաղաւորութեան ատեն զնելու իր տեսութիւնէն, կը շարունակէ մերժել մեր փաստերը և նոյն իսկ հակասութեան ամբաստանութիւն կ'ընէ մեր մասին: Եւ սակայն, Վասիլ Ա. ի վրայ գրած մեր յօդուածին մէջ, ուր ասիք ու նեցած էինք քննելու Սահակի Տեսիլը, մենք եղբակցացուցած էինք թէ այդ Տեսիլը, իր ներկայ ձևին մէջ, մինչև Փոտի ժամանակը կը վերանայ: Ըսած էինք նաև թէ մեր այս կարծիքը կը բաղխէ առ քանի մը դժուարութիւններուն: Սահակի տեսիլը յիշատակուած ըլլալը անանուն հեղինակէն Ընդհանրի, որ Սահակ Գ. կաթողիկոսի (Յ 704) օրով հայերէնէն թարգմանուած կտոր մըն է. նոյն տեսիլին յիշուած ըլլալը Մովսէս խորենացիէն, և տեսիլին ժամանակէն մինչև անոր իրականացումը անցած 350 տարիներուն հաշիւը: Փորձած էինք նաև փարատել այդ դժուարութիւնները, ենթադրելով որ Ընդհանրի թարգմանուած ըլլալ Փոտի ատեն և Մովսէս խորենացիին թերևս Տեսիլէն յետոյ եղած ըլլար, ու նոյնպէս թելագրութիւն մը ըրած էինք 350 թիւին մասին: Եւ սակայն մեր քննութեան

(*) Կը զարմանամ որ Աղոնց կը կրկնէ (էջ 100) Խալիֆային՝ Աշոտի հանդէպ թաղաքականութեան ուղղութեան հին քանաձևը, առանց յիշելու կամ ուշադրութիւն ընծայելու իմ մտնդամտնեալ փաստարկութեան՝ վերաբերմամբ սերտ յարաբերութեանը ընդմէջ բիւզանդական կայսր պարսիք Աշոտի, Իրապէս: Աշոտ բարեխմբական յարաբերութիւններ կը պահէ երկու կողմերուն հետ պ. եւ զգրած թէ ինչպէս պէտք է իր նպատակներուն համար օգտագործել Բիւզանդիոնի եւ Պաղատի միջեւ եղած սոխութիւնը (էջ 87):

շարունակումը մեզից ցոյց տուաւ թէ մեր ենթադրութիւնները կամայական եղած էին և ընդունելի չէին կրնար ըլլալ գէթ Ընդդէմ Սոցիալական համար, նոյն իսկ մէկ կողմ դնելով Մովսէս Խորենացին։ Այն ատեն առաջարկեցինք երկրորդ լուծում մը, որ սա է. Ղազար Փարպեցին կը յիշէ Մահակի տեսիլ մը՝ վերաբերմամբ Արշակունեաց և Գրիգոր իսկանց վախճանին, առանց որ և է ակնարկութեան՝ ապագային անոնց վերերեւումին. այս տեսիլքէն է որ, ժամանակ մը ետքը, մէկը հասած է ներկայ տեսիլքը, վասիլի պարագաներուն յարմարեցնելու համար պէտք եղած ընդհանուր տարով առնորդ Բայց, այս վարկածով, Ընդդէմ Սոցիալական և Մովսէս Խորենացիի ժամին այլևս խնդիր չի կրնար զլայալ. վասնոր ոչինչ կ'արտօնէ ընդունելու որ անոնք ճանչցած ըլլան ներկայ տեսիլքը և ոչ թէ Ղազար Փարպեցիի սկզբնական գրութեանը։ Ինչ որ ըսել է թէ կարելի պիտի չլլայ Տեսիլէն ոչ մէկ փաստ հանել հայ պատմագրին թուականի մասին։

Պ. Լէվիի դիտել կուտայ տակաւին թէ ինքը Մովսէս Խորենացիին Աշոտի դարուն կը գնէ այն պատճառաւ որ հայ պատմագրին մէջ երևցած կրկնակի զգացումը, — այսինքն թէ՛ Բագրատունեաց մասին ունեցած համակրութիւնը թէ՛ նոյն ատեն «հելլենիստներ» լինելը — Աշոտ թագաւորի դարուն համար միայն կրնար հասկնալի ըլլալ, վասն զի Բագրատունեաց շրջանին մէջ Աշոտ է որ առաջին անգամ սկսած «հելլենիստներ» քաղաքականութեան, ու «հելլենիստ» դրանիկ մը պիտի չկարենար տեղ գտնել Աշոտէն յառաջագոյն Բագրատունեան արքունիքին մէջ։

Բայց ասոնք բոլորովին անձնական տեսութիւններ են, որոնք համաձայն ալ չեն պատմական վաւերագրերուն։ Իրապէս Քրէական դիտելը Աշոտ թագաւորի «հելլենիստներ» քաղաքականութեան մասին։ Ամբողջ իր ապարէզը արարական աշխարհայեացքով է դրոշմուած։ Բուզայի ուղեցոյցի է ինքը՝ Հայաստանի մէջ անոր բրած անագորոյն արշաւանքին միջոցին. պահ մը միւսլիման կը ձեռնէ ինքզինքը, և ի վերջոյ արքունի ապարջ կը կապէ, առանց բնաւ Բիւզանդիա գարծնելու իր նալուածքը։ Ընդհակառակն Բիւզանդիա է որ Աշոտի բարեկամութիւնը ջանաց ունենալ երբ հասկըցաւ թէ իրական ոյժ մը կը ներկայացնէր ան։ Ու եթէ Փոտոս որ մը յանկարծ Հայ Եկեղեցիի միութեան խնդիրը յարոյց, անձնական փառասիրութեամբ էր որ ըրաւ ան

այդ բանը, այսինքն առաքելական գործունէութեան համբաւ չինելու համար, ու միայն ասիակ կը բաւէր որ Աշոտ իր կըրոնակը գարծնէր Բիւզանդիայի։

Գիտենք միւս կողմէ — և ասիակ հաւանական Պ. Լէվիի հաւատարմութիւն — թէ Հատաւելի շեշտուած «հելլենիստութիւն» մը եղած էր Աշոտ Մսակերի և իր Շապուհ եղբոր օրով, որոնք Դարունքի (այժմ Պայասկ) իրենց կալուածք թողուցին՝ Երևանի մէջ հաստատուելու համար, յաւողելով այսպէս իրենց համար հաստատուն կայք մը ստեղծել Տալքի և Սպերի մէջ, որովհետեւ անոնք պատեհն պարագային համար՝ Բիւզանդիոյ աջակցութեան վրայ դրած էին իրենց յոյսը։ Լեւոն Հայկազն, որ այդ միջոցին կայսերական զահուն վրայ էր, պատուներ էր զարարել իշխան և Մսակերին ապագական և զաշխարհից Բագրատուն՝ Կերաւ պաղատի տրտղութիւն և պատրաստ էր օգնութեան հասնել Աշոտի և Շապուհի, Հայաստանի սրտին մէջ և վանայ լծին արիւնքուն վրայ տեղաւորուած միւսլիման իշխանութեանց դէմ, եթէ անոնք կոխ մղել հարկադրուէին։ Նոյնպէս Թէոփիլոս կայսրը Շապուհին Աշոտ որդիին բարձրացուց անտի հիւպատոս-պատրիարքութեան, պատուօրէ բացառիկ տիտղոս մը, որ հնարուած էր պատուելու համար կեսար Ալէքսիս Մուսլըքսը։

Կը տեսնուի ուրեմն թէ «հելլենիստներ» ձգտում մը՝ Աշոտ թագաւորին յառաջագոյն ժամանակի մը մէջ՝ «կարիքիւնութիւն» մը չէ, այլ իրողութիւն մը։ Ու եթէ Պ. Լէվի «հելլենիստներ» դրանիկ կ'ուզէ փնտռել, գիւրաւ պիտի գտնէ զայն Մսակերի արքունիքին մէջ։ Մեզի համար, հայ պատմագիրը ոչ զրանիկ մըն է և ոչ ծախսուած գրիչ։ Մտաւորական մեծ դէմք մըն է ան որ ունի իր տեսութիւնները, իր համոզումները, որ հայ անցեալը կազմող երկու հոսանքներէն ազատօրէն ընտրած է այն զոր համաձայն է գտած իր գաղափարներուն, և իրեն համար պարտականութիւն նկատած է պաշտպանել այդ հոսանքին գրեթէ անկրկն, Բագրատունեաց ընտանիքը։

Ուստի, Պ. Լէվիի յառաջ բերած փաստերը չենք գտնել համոզիչ՝ Մովսէս Խորենացիին Աշոտի թագաւորութեան օրով զննելու համար։ Ձե՛ք որ ինք Խորենացին կ'ըսէ իրեն համար. «Ուստի առ օտարացն կ'ըսէ իրեն համար. «Ուստի առ օտարացն թագաւորութեամբ կ'եցեալ» (Ա. Գլ. ԻԲ)։

Պրիւսի

Ն. ՈՂՈՂՈՂ